
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 2, 2008 (год. XVII), ISSN 0861-7902

Снежина КАРАГЪЗОВА

VĪTA SEXUĀLIS КАТО МЕТАФОРА НА ЧОВЕКА

*The article deals with the presentation of man in one nearly unexamined part of traditional Bulgarian folklor – the obscene expressions. Metaphorical approach of Lakoff and Johnson’s type is used. The prescientific knowledge about person (qualities, emotional states, activity, abstract concepts), hidden in the figurative expressions (metaphors, metonymies, similes and others) is organized by the general mental model: **Man is his vita sexualis**.*

Обект на тази статия е една почти изцяло неизследвана сфера на културата и в частност тази на славянството – етнокултурното измерение на неговия *vĭta sexuālis* и отражението му в неофициалния или още несериозен, нецензурен, блажен, мръсен и т.н. фолклор. Има все пак някои наченки за преодоляване на несъвършенството на научното знание в тази област. Това е поредицата “Скришното” (Κρυπτάδια), в която участват видни учени на 19 в. като Я. Бодуен де Куртене, А. Афанасев, Ф. Волков. Но този своеобразен и твърде напредничав за времето си фолклорен еротикон не получава необходимото признание, а общенната лексика и фразеология на славянските народи остава и до днес слабо изучена. У нас принос в това отношение има проф. Иван Шишманов в “Сборник за народни умотворения, наука и книжнина” от 1889 г. Но и той приема, че резултатите от изследването на *terminologia obscena* не са за широка публика, а само за лица, които специално се занимават с изучаването на този клон от народната словесност. Днес обаче редица изследователи смятат, че неофициалният фолклор на славянството “се

превръща в достоен обект на интригуващ и смел научен анализ” (Бадаланова 1993, 16). Напоследък едно потвърждение на нарастването на интереса към този фолклор у нас са поредичата книги на Института по фолклор към Българската академия на науките (напр. том 1 “Фолклорен еротикон”), както и сборникът “От уста на уста, от ухо на ухо!” (съставен от Цочо Билярски, 1993).

Целта ни тук ще бъде да проследим как е представен човекът и неговата личност в този тип народно творчество. Това творчество е особено значимо при анализа на характеристиките на човека и в частност на българина. Именно човекът е главният герой там, като вниманието е фокусирано върху неговата интимна сфера. При изследването на този въпрос трябва да се отчитат и особеностите на мисленето на българите като балкански и същевременно славянски народ. То според редица изследователи се базира на *полов анимизъм* – проектирането на пола във всички области на действителността: география, геология, ботаника, зоология, материална и духовна култура (срв. напр. разделението по полов признак на оръдията на труда). В тази особеност според споменатите по-горе учени се преплитат остатъци от древния култ към гениталиите (свързан с култа към дедите), от ересите и вековното робство. “Българският сексо-анимизъм (сексо-пантеизъм) представя в основата си примитивен езически светоглед, разрушаван и видоизменян през вековете от християнството, особено от богомилството, а напоследък той безпощадно се унищожава от западно-европейската култура, която не познава полови заклинания и е чужда на българското, балканското битие” (Шейтанов, цит. по Бадаланова 1993, 62). При това този светоглед няма нищо общо с порнографията в днешния смисъл. Дали този анимизъм е характерен само за славянските и балканските народи, е въпрос, който изисква самостоятелно изследване. За нас тук е по-съществено какво е неговото влияние върху езика и начина, по който се осъществява то в отделните езици. Известно е също, че всеки балкански и славянски език е създал и своя терминология за интимната сфера. За българския език това са напр. архаични изрази (невключени в съвременните тълковни речници) като *любодействие*, *любодеяние* (т.е. прелюбодеяние), *любодей* (*ей*), *любодейца* (развратник/ца, блудник/блудница (вж. Старобългарски речник 1999) и тяхното свързване (под влияние на християнския мироглед) с половите органи – *любодей(деец)* и *любо(ема)/дейца*); известните на всички езикови носители думи от просторечието (еквивалентите на лат. *futuo* – извършвам полов акт, на

лат. *phallus* и *vulva* – мъжки и женски полов орган); метафори като *ядене* (блажно), *свещено тайнство* и др. Заключение, до което стигат Н. Шейтанов, както и посочените по-горе съвременни изследвачи на нашия неофициален фолклор, е, че без него е невъзможно да се състави вярна характерология на българина. Нашето очакване и предположение е, че този светоглед на българина влияе на формирането на езиковата му представа за различни области от действителността включително и на тази за собствената същност.

Предмет на тази статия е донаучното или наивистичното знание за личността на човека, заложено в образните и експресивни устойчиви изрази (метафори, метонимии, сравнения) от споменатия горе фолклор – как е организирано то в съзнанието на езиковите носители? Целта ни е адекватното отразяване на това знание, законсервирано в езиковата система. Емпиричният материал обхваща около 1300 пословици, поговорки, пословични изрази и др., записани от П. Славейков, Н. Геров, К. Шапкарев, М. Цепенков, М. Арнаудов и др. и включени в сборника “От уста на уста, от ухо на ухо” (1993).

За осъществяването на тази цел ще бъде използван метафоричният подход. Редица изследователи (Баранов, Доброволски 1998, Доброволски 1996, Апресян 1995) акцентират върху особената роля на *образа* (или още вътрешната форма) на устойчивите изрази. Вниманието към тяхната вътрешна форма отвежда до идеята за един по-различен поглед поглед над полето “човек”, който минава през *когнитивната метафора*. Метафоричният подход, за първи път разработен от Дж. Лейкоф и М. Джонсън (1980), беше приложен по-късно в анализа на различни концептуални сфери и особено успешно при анализа на емоциите (вж. напр. Къовечеш, Палмър 1999; Палмър, Бенет, Стейси 1999; у нас Петрова 2007, Карагъзова 2006). Ключовите понятия на такъв анализ са:

- *когнитивна структура на източника*, съдържаща знание с конкретен характер, добито в процеса на натрупване на жизнен опит;
- *когнитивна структура на целта*, организираща знание с по-абстрактен и неопределен характер;
- *метафорична проекция* – най-общо структуриране на елементи от областта на целта по начина на структуриране на елементи от областта на източника;
- *образни схеми* – относително прости структури на знание, които постоянно се възпроизвеждат при взаимодействието на човека с действителността;

▪ *концептуални метафори и метонимии* – устойчиви съответствия между областта на източника и областта на целта, фиксирани в езиковата и културна традиция на дадено общество (Баранов 2003; срв. напр. метафори като *Спорът е война; Аргументацията е сграда*);

▪ *метафоричен когнитивен модел* – когнитивни структури с глобален характер, обединяващи няколко тематично свързани структури на източника (Баранов 2003 – напр. когнитивни структури, свързани с армията, военните действия и т.н., участват в образуването на модела *война*);

▪ *прототип* – по-обща категория, която формира ядрото на едно семантично пространство и задава общите когнитивни схеми на метафоричните модели, съответно на отделните метафори и метонимии (вж. по-подробно за това у Къовечеш 1990, Петрова 2007, приложила тази идея към балканските метафори на емоцията “радост”).

Устойчивите изрази по принцип са особено благодатна почва за метафоричния подход, тъй като техният образен компонент е по-комплексен от обичайната представа за образ или вътрешна форма на лексикална единица. В него се включват и квазивизуални образи, представата за първичната ситуация и ред други знания, *нерегистрирани от съзнанието* (Доброволски 1996, Берестнев 2008). Това означава, че метафоризацията е не просто отношение между две когнитивни сфери, а сложна операция над комплекс от предварително натрупани знания (за това по-подробно у Баранов, Доброволски 1998).

Как е концептуализирано знанието за личността на човека в анализираните тук езикови единици? Наблюденията показват, че езиковите факти с метафорична същност в нашия материал се обединяват около когнитивния модел *Човекът – (това) е неговият vitā sexualis*. Възприемането на човека през призмата на интимния му живот е концепт, под знака на който са организирани следните когнитивни структури (метонимии, сравнения, метафори и олицетворения) в българския език.

1. ‘Качествата на човека са¹ полов акт/полови органиг

Тази структура метафоризира следните качества на характера:

- неспособност (некадърност) ‘*На калпавия хуй космите му пречат²,
Не е кадърен ни за свински путки*’;
- налудничавост (смахнатост) ‘*С хуя си приказва, Смее са като луд с хуя си*’;

- глупост ‘Глунав като хуй (Където го вкарваш, върви)’;
- неопитност ‘Знае он – на магарето петийа крак (не отбира от некоя работа)’;
- изостаналост ‘Расал на хуя си (Изостанал във всяко отношение)’;
- празнословие ‘Баща му го е правил на воденици’;
- склонност към създаване на проблеми ‘Нямал си дяволът работа, че си ебел децата (Нямало що да прави, че си създал сам беля)’;
- неискреност ‘От хуй премира, за хуй умира (Отказва се от нещо привидно, пък го желае)’;
- морална разпуснатост ‘Йебе се като свирка (Свирката всеки надува да свири, а не само стопанинът)’;
- сладострастие ‘Роди ме, мамо, с едно око, пък с два хуя;
‘Путка зъби няма, но здраво хапе (Слабостта към жените влече тежки последствия)’;
- безсрамност ‘Ебал си веко (за безочлив, безсрамен човек, който не държи сметка какво вършиг;
‘Да не са фали кату циганин със бял уй’;
- самохвалство ‘Надул се като хуй (възгордял се)’;
- високомерие ‘Че ебем сойка у спрегло (Ще ми се случи да заваря някого в затруднително положение и да му пакостя в него случай. Човекът се оприличава на сойка, която се е хванала в спрегло, т.е. капан)’;
- недоброжелателност ‘Ако му е тесно дупето, то не ще си тилосвам хуя (Не ще се нагаждам към неговите възможности)’;
- нежелание за компромиси в отношенията с хората ‘Иди у сиромаша, та са натий и наеж, иди у зенгинина (богатия), та са наеби и беж’;
- скъперничество ‘Дебелият хуй и през гаиците личи (който си има нещо: богатство, ум, учение, все се познава, ако и да не се изказва самохвално)’;
- социален статус (половите органи -знак за наличие/ липса на материални или нематериални блага

2. ‘Вътрешните състояния на човека са полов акт/полови органи’

Става дума по-точно за емоционалните състояния и отношения към другите хора.

- притеснение ‘Свил се като рибарски хуй’
- досада ‘Хуй ми побеля от него (Омръзна ми да ме занимава с неговите работи)’;
- празни надежди ‘Надее се като вълкът, да паднат мъдете на овенът’;
- безразличие ‘Не ми е хуй (Не ме засяга); Не ми мърда дядоваг’;
- неуважение ‘Никой го не ебе за слива (Не го зачитат).

3. ‘Дейността на човека е полов акт/полови органи’

а) трудна (тежка) работа. Тук сферата на интимното се асоциира с физическия труд. С работата се свързват и условията за осъществяването ѝ – начин на извършване, причина, резултатност/безрезултатност.

‘Този хуй нас чака (Тази работа ние ще я вършим, щем не щем)’;

‘Кучката с чалъм се ебе (За всяка работа има специален способ);

‘Булката ебана, ракията изляна
‘Бела кобила път иска, хубава жена

(Работата се е провалила)’;

хуй иска (За всяка работа различни средства и начини)’;

б) оценъчната квалификация на действията (поведението) на човека също е асоциирана с половия акт (или органите за осъществяването му):

Те са: противоречиви,
манипулативни,

‘Глава побелява, хуй подлудяваг’;
‘Къде му гърло харка, къде му хуй
бърка (Накъде отвлича

вниманието

на хората, а пък какво върше)’;

неморални,	‘Смее се като пътка поръбена (Неприлично се държи)’;
несправедливи	‘Бития бит, ебания – ебан (Пострадалият остава онеправдан)’;

4. ‘Абстрактното, свързано с човека, е полов акт/полови органи’

▪ избор	‘Или хуй на две, или пътка на четири (Едно от двете: доброто или злото)’;
▪ сравнение	‘Де е на магарето опаишката, де е на камила оното (Колкото ти е боя, толкова ти е твоя)’;
▪ съответствие/несъответствие	‘Кило хуй не троша за 200 грама пътка (За дребни работи не си похабявам силите и средствата)’;
▪ неяснота (липса на информация)	‘Къоравият ебал слепия (Никой нищо не знае. Нема свидетели)’;
▪ невъзможно (несъществуващо) нещо	‘Умрел човек – циръкнал хуй (Неестествена работа. невъзможно)’; Хуй довар не прави (Невъзможна работа)’.

Проведеният анализ дава основа за следните изводи:

1. Представените образни структури разкриват последователно основните съставки на вътрешния свят на човека (без физическите характеристики): а) **качества**: *интелектуални и волеви* (неспособност, налудничавост, глупост, неопитност, изостаналост, празнословие, склонност към създаване на проблеми, неискреност); *морално-волеви* (полова разпуснатост, сладострастие, безсрамност); *комуникативни* (безкомпромисност и недоброжелателност към другите); *емоционални* (горделивост, самохвалство), *социален статус*; б) **вътрешни (емоционални) състояния** (притеснение, досада, празни надежди, безразличие, неуважение); в) **дейност**; г) **някои абстрактни представи**, асоциирани с дейността и ориентацията в действителността. Може да се открие аналогия с наивистичната представа за човека, разкрита от Ю. Апресян на лексикална основа (1995) – обсецената словесност по-

следователно фиксира почти всички системи на човека от по-високо иерархично ниво: физическа дейност, желания, мислене, емоции (без речта), както и качествата, в които всяка от тях се е “отляла”.

2. Акцентът пада върху негативно оценените в народното съзнание качества, действия, вътрешни състояния. Тази селективност на съзнанието е свързана с дидактичната функция на фолклора по същество. Стремещт към желаното, идеалното, нормативното и негативирането на отклоненията от гледна точка на дуализма “добро/зло” същевременно очертават образа на човека като субект на оценка. Интересен факт е противоречивостта в обвързването на интимната сфера с благосъстоянието и нематериалното благо (т.е. с доброто), от една страна, както и с тяхното отсъствие, от друга страна (т.е. злото). Но противоречиво и двойствено е и наивистичното схващане за половия акт. По този повод Н. Шейтанов отбелязва: “В *koitos*-а се съдържа според народните понятия “висше щастие” и падение, рай и пъкъл, светост и грях, комичност и трагизъм” (цит. по Бадаланова 1993, 58).

3. Менталният модел *Човекът – (това) е неговият vīta sexuālis* е със значителен когнитивен потенциал или другояче с голяма когнитивна натовареност (Баранов 2003). Той покрива преобладаващата част от знанието за духовната сфера на човека. Доста стабилен е в рамките на неофициалния фолклор. Това говори за значимостта му в наивистичната житейска философия на българина, в която присъства и самопредставата за личностното, отличаващо ни от всички други живи същества.

В рамките на метафоричния подход възниква и следния въпрос: Коя е основата за съпоставянето на интимната сфера и всички останали вътрешни характеристики на човека и намира ли тя потвърждение в езика? Другояче казано кои са признаците, актуализирани при метафоризацията на личността на човека? Днес се приема, че не цялото пряко значение на думата или израза, а само отделни негови елементи са ангажирани в метафоричния процес. За да се осъществи семантичен пренос, трябва да участват (т.е. да се актуализират) семантически постоянните характеристики на понятието, както и някои семантически променливи фрагменти. Съвкупността от тези актуализирани признаци става основа за изграждането на образността на метафората. В нашия случай актуализираният постоянен семантичен признак на просторечните названия на половия акт и органите е *връзката, съединението* (отбелязано от Н. Шейтанов). Понятието за връзка с друго човешко същество присъства и в семантичния фон на архаичното име на половия акт в българския език. То се улавя и в семантиката на книжни думи

като *съвкупление*, *съвкупявам се*, където префиксът *съ* носи значението “извършване на действие заедно с друго” (Стоянов 1964, 311), подобно на *съучаствам*, *съчувствам*, *състрадавам* и др. Тази информация обаче липсва в научното название на интимния акт – то дава знание само за действие, обусловено от генетичните и физиологични особености на половете. Някога асоциирането на концепта *връзка* с половия живот на човека е дало основата за прехода (проектирането му) върху всичко съществено, свързано с неговия вътрешен свят. Общоразпространената битова представа за половата връзка се пренася върху разбирането на личността през призмата на нейното приобщаване, съединяване с други, подобни на нея. Точно в този пункт виждаме влиянието на споменатия в началото езически светоглед върху езика. Представеният горе когнитивен модел, закодиран в българския неофициален словесен фолклор, акцентира именно върху онова, което ни обединява и сближава и още по-точно върху онова, което ни пречи то да се осъществи. Според някои учени (Д. Дейвидсън) ролята на метафората се състои не толкова в изграждането на нов смисъл, колкото в разпределението на акцентите между вече съществуващи смисли и даването на оценки (по Ермоленко 2003). От тази гледна точка тежестта в изложената горе метафорична представа пада именно върху връзката между човешките същества, намираща подкрепа и в езика. Така се изгражда социално-комуникативно схващане за личността, съхранено в паметта на носителите на българския език.

Изследването на характеристиките на човека в част от традиционния ни фолклор може да бъде разширено нататък в следната посока, която ни се струва перспективна – разширяване на анализирания материал (конструкции, семантико-синтактични схеми, когнитивни модели) с данни от други славянски и балкански езици, за да се установи центърът на тежестта на метафоричното мислене в тях, както и езиковите особености.

БЕЛЕЖКИ

¹ Третоличната форма на местоимението е формалният знак на допустимото сходство между двете сфери – на интимния живот и на личността на човека като цялост.

² Тълкувания на фразеологизмите са представени в отделни случаи по преценка на записвача. Спазват се и особеностите на произношението, регистрирани от записвача.

БИБЛИОГРАФИЯ

Апресян 1995: Апресян, Ю. Образ человека по данным языка: попытка системного анализа – В: Вопросы языкознания, № 1, 1995, 37–67.

Бадаланова 1993: Фл. Бадаланова (съставител). Фолклорен еротикон, том 1, 1993.

Баранов 2003: А. Баранов. О типах сочетаемости метафорических моделей – В: Вопросы языкознания, № 2, 2003, 73–94.

Баранов, Добровольский 1998: А. Баранов, Д. Добровольский. Внутренняя форма идиом и проблема толкования – В: Известия АН. Серия литературы и языка, том 57, № 1, 1998, 36–44.

Берестнев 2008: Г. Берестнев. К философии слова (лингвокультурологический аспект) – В: Вопросы языкознания, № 1, 2008.

Билярски 1993: Ц. Билярски (съставител). От уста на уста, от ухо на ухо! (Нецензурното и циничното в българското народно творчество). Пословици, поговорки, гатанки, клетви, народни приказки и песни, анекдоти и др. София, 1993.

Доброволски 1996: Д. Добровольский. Образная составляющая в семантике идиом – В: Вопросы языкознания, № 1, 1996, 71–92.

Ермоленко 2003: Г. Ермоленко. Метафора в языке философии.

© 2003 *symballon*

Карагьозова 2006: С. Карагьозова. Эмоции и идиолект – В: Език и идиолект, 2006, 200–233.

Кьовечеш 1990: Z. Kövecses. Emotion Concepts. New York, 1990.

Кьовечеш, Палмър 1999: Z. Kövecses, G. Palmer. Language and Emotion Concepts. What Experientialists and Social Constructionists have in Common – In: Emotional Cognition. Languages of Sentiment, vol. 18, 1999, 237–262.

Лейкоф, Джонсън 1980: G. Lakoff, M. Johnson. Metaphors we live by. Chicago, 1980.

Палмър, Бенет, Стейси 1999: G. Palmer, B. Benet, L. Stacey. Bursting with grief, erupting with shame – In: Languages of Sentiment, 1999, 171–200.

Петрова 2007: А. Петрова. Концептите в полето “радост” – сходства и различия в балканския лингвокултурен ареал. София, 2007.

Стоянов 1964: Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език, София, 1964.